

प्रकरण पाचवे

वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय

प्रकरण पाचवे

वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय

प्रस्तावना :

विष्णु सखाराम खांडेकर उर्फ भाऊसाहेब (१८९८-१९७६) हे महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध साहित्यिक. मराठी साहित्यात स्वतःच्या लेखनीने त्यांनी स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. शिवाजी विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून (१९६२) खांडेकरांचे व विद्यापीठाचे जवळचे ऋणानुबंध निर्माण झालेले होते. त्यामुळे खांडेकरांच्या समग्र जीवन व कार्याचे आणि साहित्यिक योगदानाचे चिरंतन स्मारक व्हावे व ते तरुणपिढीला एक प्रेरणास्त्रोत ठरावे या उद्देशाने शिवाजी विद्यापीठाने वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालयाची निर्मिती केली. एका मराठी साहित्यिकाचे विद्यापीठ पातळीवरील पहिलेच स्मृती संग्रहालय आहे. प्रस्तुत प्रकरणात विद्यापीठाची संग्रहालय स्थापनेची भूमिका, विकास, स्वरूप यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय स्थापनेची विद्यापीठाची भूमिका :

शिवाजी विद्यापीठाची सन १९६२ मध्ये स्थापना झाली तेव्हा इतिहास व संस्कृती, मराठी भाषा व साहित्य यांचा अभ्यासाला व विकासाला चालना देण्याचे प्रयत्न करावेत असे विद्यापीठ कायद्यामध्ये कलम पाच मधील पोटकलम तीन मध्ये नमूद केले आहे.^१ या उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी विद्यापीठाचे प्रथम कुलगुरु इतिहासाचे व्यासंगी संशोधक डॉ. आप्पासाहेब पवार (१९६२-७५) यांच्या मार्गदर्शनाखाली सन १९७० मध्ये 'शाहु संशोधन केंद्राची' स्थापना करण्यात आली. आधुनिक महाराष्ट्राचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास व राजर्षि शाहूमहाराजांचे जीवन व कार्य यांच्या अभ्यासाला चालना देणे हे या केंद्राचे उद्दिष्ट होते.^२ याचाच भाग म्हणून 'शाहू लोक जीवन म्युझियम' या संकल्पित वस्तुसंग्रहालयाच्या निर्मितीचे कार्य चालू आहे. याच पार्श्वभूमीवर विसाव्या शतकामध्ये मराठी साहित्यात स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केलेले वि.स. खांडेकर यांच्या मराठीतील

साहित्यिक योगदानाचे व त्यांच्या समग्र जीवनाचे स्मारक व्हावे या दृष्टिकोणातून स्मृती संग्रहालय स्थापन केले. वि.स. खांडेकर व विद्यापीठ स्थापनेपासून ऋणानुबंध दृढ होत गेले. विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलपती महाराष्ट्राचे राज्यपाल (प्रभारी) श्री. एच्.के. चैनानी यांनी विद्यापीठ अधिसभेवर सन्माननीय सदस्य म्हणून वि.स.खांडेकरांची नियुक्ती केली होती.^३ तेव्हापासून खांडेकर विद्यापीठाच्या अनेक कार्यक्रमांना उपस्थित राहत होते. भारतीय साहित्य अकादमीने सन १९७० मध्ये त्यांना महदत्तर सदस्यत्व (Fellowship) बहाल केले. मात्र प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे समर्पण जाणे शक्य नव्हते. तेव्हा तो कार्यक्रम विद्यापीठाने स्वेच्छेने स्वीकारून साजरा केला.^४ सर्वश्रेष्ठ भारतीय साहित्यासाठी दिला जाणारा 'ज्ञानपीठ पुरस्कार'^५ १९७४ मध्ये खांडेकरांना प्राप्त झाला.^६ मराठी साहित्याला ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त करून देणारे पहिले मराठी साहित्यिक म्हणून शिवाजी विद्यापीठाने १९७४ मध्ये डी.लिट. ही पदवी बहाल केली.^७

सन १९९८-९९ हे खांडेकराचे जन्मताब्दी वर्ष विद्यापीठाने साजरे केले व निमित्ताने त्यांचे नावे टपाल तिकिट प्रकाशित व्हावे यासाठी प्रयत्न केले. व त्या टपाल तिकिटाचे प्रकाशन कोल्हापूरात घडवून आणले. खांडेकरांच्या रजतस्मृती दिनाचे (२ सप्टेंबर, २००२) औचित्य साधून विद्यापीठाने भाषा अध्यापन व अध्यापनार्थ स्वतंत्रपणे उभारलेल्या भवनाचे नामकरण 'वि.स. खांडेकर भाषाभवन' असे केले. या भाषा भवनाची उभारणी चालू असताना त्या ठिकाणी खांडेकरांच्या जीवनावर आधारीत संग्रहालय व्हावे अशी तत्कालीन कुलगुरु डॉ. द.ना. धनागरे (१९९५-२०००) यांची कल्पना होती.^८ यानंतर डॉ. मु.ग. ताकवले (२०००-२००४) कुलगुरु पदी आले. त्यांनी या कल्पनेचा पाठपुरावा केला. प्रकल्प अहवाल तयार करणे, निधीची तरतूद व साधनसामुग्री जमा करण्यास त्यांच्या काळात सुरुवात झाली. मात्र प्रत्यक्षात या संग्रहालयाची उभारणी व स्थापना विद्यमान कुलगुरु डॉ. माणिकराव साळुंखे यांच्या प्रयत्नामुळे झाली^९ व महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख यांच्या हस्ते २००५ साली या संग्रहालयाचे उद्घाटन झाले.

वि.स. खांडेकरांचे जीवन व कार्य आणि संग्रहालयाचे स्वरूप :

वि.स.खांडेकर स्मृती संग्रहालयचे स्वरूप खांडेकरांच्या जीवन व कार्यावर आधारीत असून यामध्ये त्यांच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंतच्या जीवनाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. संग्रहालयाची रचना अतिशय सुंदर असून आधुनिक पद्धतीने केलेली आहे. त्यामुळे प्रदर्शित विविध वस्तुंच्या माध्यमातून त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगावर दृश्य स्वरूपात प्रकाश पडतो.

संग्रहालयाच्या प्रथमदर्शनी मराठीतील 'अ' पासून 'ज्ञ' पर्यंतच्या मुळाक्षरातून अक्षरवृक्ष कोरलेला आहे. या अक्षरवृक्षाच्या पार्श्वभूमीवर वि.स. खांडेकरांची अर्धकृती शिल्पाकृती बसवलेली आहे. उःशाप, ययाति, हृदयाची हाक या कादंबरीच्या विशाल प्रतिकृतीच्या माध्यमातून अतिशय कल्पक रचनेतून संग्रहालयाचे प्रवेशद्वार साकारले आहे. प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस लावलेल्या आरशामुळे अनेक पुस्तकांचे प्रतिबिंब तयार होते व आपण पुस्तकाच्या दालनात प्रवेश करतो आहोत असा भास होतो. संग्रहालयाची सुरुवात खांडेकरांच्या समग्र जीवनाच्या संकल्पचित्रांपासून होते. तांबड्या मातीच्या रंगात कोरलेले हे संकल्पचित्र कोकणात असल्याची जाणीव करून देते. खांडेकरांचे समग्र साहित्य, साहित्य निर्मितीची प्रेरणा, साहित्य वैविध्य, पुरस्कार व सन्मान यांचे दर्शन या संकल्पचित्रातून होते.^{१०}

मोरपंखी वंक्षवृक्षापासून खांडेकरांच्या जीवनपटाला सुरुवात होते. खांडेकरांचा जन्म ११ जानेवारी, १८९८ रोजी सांगली मधील गणपतीपेठेत माईणकर आजोबांच्या घरी झाला. ज्या कौलारु छप्पराच्या घरामध्ये त्यांचा जन्म झाला त्या घराचे छायाचित्र व त्यावेळी काढलेली त्यांची जन्मकुंडली त्यांच्या जन्मवेळेची आठवण करून देते. गणेश आत्माराम खांडेकर हे त्यांचे मूळ नाव. सांगलीतील 'सिटी हायस्कूल'मध्ये दहावीपर्यंतचे शिक्षण झाले. दहावीला ते संयुक्त महाराष्ट्रामध्ये बेळगाव केंद्रामधून आठव्या क्रमांकाने उत्तीर्ण झाले. याची साक्ष देणारी सांगलीतील 'सिटी हायस्कूल'च्या इमारतीचे छायाचित्र व गुणवत्ता

यादीतील गणेश आत्माराम खांडेकर बैठक क्रमांक ४०३, सांगली ही मूळ स्वरूपातील नोंद खांडेकरांच्या शालेय जीवनाची व त्यांच्या कुशाग्रबुद्धीची आठवण करून देते.^{११}

खांडेकरांचे वडील आत्माराम अर्धांगवायुने आजारी पडले होते. त्यावेळी ते त्यांना रामायण वाचून दाखवत. त्यामुळे त्याचा प्रभाव त्यांच्या मनावर पडलेला होता. 'सुदाम्याचे पोहे' या पुस्तकाने त्यांना सामाजिक दृष्टी दिली. यातून त्यांना समाजातील ढोंग, कृत्रिम व्यवहार, अन्याय, विषमता याची जाणीव होत गेली. अरबी भाषेतील 'सुरस' या चमत्कारिक गोष्टींच्या पुस्तकांचादेखील त्यांच्यावरप्रभाव होता.^{१२} ती मूळ पुस्तके प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित केली आहेत.

सन १९१६ मध्ये पदवीच्या प्रथम वर्षासाठी पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. फर्ग्युसनमध्ये शिक्षण घेत असताना महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध नाटककार राम गणेश गडकरी (१८८५-१९१९) यांच्याशी त्यांचा परिचय झाला. यामुळे गडकरी यांचा प्रभाव खांडेकरांच्यावरती पडला. पुण्यातील वास्तव्य काळात नाटककार श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, (१८७१-१९३४) गो.ब. देवल (१८५५-१९१६) यांचा देखील प्रभाव होता.^{१३} या सर्वांची छायाचित्रे प्रस्तुत संग्रहात आहेत. घरच्या गरीब परिस्थितीवर मात करून पुढील शिक्षण पूर्ण करता यावे म्हणून १९१६ मध्ये त्यांना त्यांचे चुलते सखाराम खांडेकर यांना दत्तक देण्यात आले.^{१४} ते कोकणातील शिरोड या गावी राहत असत. त्यांचा सावकारीचा व्यवसाय होता. याची साक्षदेणारी त्यांची 'सावकारी पेटूल' (पैशाची पेटी) मूळ स्वरूपात प्रदर्शित केलेली आहे. सखाराम पंताची आर्थिक परिस्थिती चांगली होती, मात्र खांडेकर त्यांच्याकडून पैसे घेत नसत. पुण्यातील वास्तव्य व रोजच्या भासणाऱ्या पैशाच्या चणचणीने त्यांचे मन विफल होत असे. मुलाने आपला सावकारी व्यवसाय करावा असे सखाराम पंतांचे मत होते. परिणामी खांडेकर व सखारामपंत यांच्यात अबोल झाला व खांडेकरांना शिक्षण सोडावे लागले.^{१५}

खांडेकरांनी आर्थिक परिस्थितीतून मार्ग काढण्याचे ठरवले व 'केशवसुतांची कविता' सोबतीला घेऊन ते शिरोड्यास आले. शिरोड्यातील 'ट्युटोरियल इंग्लिश

स्कूल'मध्ये शिक्षक म्हणून रुजू झाले.^{१६} त्यांच्या या स्वावलंबी पाऊलाची साक्ष देणारी 'केशवसुतांची कविता' हा मूळ स्वरूपातील कविता संग्रह या संग्रहालयात पहावयास मिळतो. शिरोड गावाने त्यांना जीवनदृष्टी व लिखाणाची प्रेरणा दिली. शिरोड्यातील समुद्र किनाऱ्यावरील सुरुच्या बनात खांडेकर तासन-तास बसून काढत. या सुरुच्या बनाचे व समुद्र किनाऱ्याचे छायाचित्र त्यांच्या लेखन प्रेरणीची साक्ष आहे. या विषयी नारायण कुपेकर आपल्या 'महाराष्ट्र शारदेच्या मंदिरातील नंदादीप' या लेखात नमूद करतात की, "कोकणात आल्यानंतर कोकणातील वर्ण-कलक, गरीब-श्रीमंत, मजूर-मालक, श्रेष्ठ-कनिष्ठ यांच्यातील संघर्षांचे एक वेगळे स्वरूप त्यांच्या अनुभवाला आले. काम प्रेरणा आणि सत्ता प्रेरणा यावर नियंत्रण नसेल तर विनाश ओढवतो, उच्च जीवनमूल्ये बाजूला पडतात आणि मानवी जीवन निराश व वैफल्यांनी ग्रासल्याने अर्धशून्य वाटू लागते. खांडेकरांना सभोवतालचे विश्व स्वार्थ, परस्परातील द्वेष भावना, सहानुभूतीचा अभाव आणि दिवसेदिवस वाढत जाणारी स्पर्धा यामुळे ओसाड वाटू लागले. ते अंतर्दामी व्यथित झाले. आणि दलितांची दुःखे आपल्या कादंबऱ्यातून व्यक्त करण्यास सुरुवात केली. श्रेष्ठ जीवनमूल्यांच्या आधारावर माणसांना एकत्र आणून एकसमतेचे, स्वतंत्रतेचे, साफल्याचे नवे जीवनमूल्य देण्याचे खांडेकरांचे ध्येय होते."^{१७}

कथा, काव्य, विनोद, रूपक कथा, समीक्षा यातून खांडेकर सुविख्यात साहित्यिक झाले. त्यांच्या पहिल्या पाऊलखुणा आपणास मूळ स्वरूपात या संग्रहात पहायला मिळतात. खांडेकरांचा पहिला लेख ऑगस्ट, १९१९ च्या 'नवयुग' मध्ये 'तुतारी वाङ्मय व दसरा' प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर ऑगस्ट, १९१९ मध्ये पहिली कविता 'होळी' (नवयुग) पहिला विनोदी लेख, 'श्रीमत्कालिपुराण' (ऑगस्ट, १९१९ वैनतेय) पहिली कथा 'अंदरकी बात रामजाने', पहिली कादंबरी 'हाक ऐकण्यापूर्वी' हे मूळ स्वरूपात आपणास या संग्रहालयात पहावयास मिळतात.

इ.स. १९२४ मध्ये खांडेकरांनी 'वैनतेय' साप्ताहिकाचे संपादक झाले. प्रारंभी 'कुमार', 'आदर्श', 'एकशिक्षक', 'परिचित' अशा टोपण नावांनी लिहित असत. त्यांचे

लेख या संग्रहालयात पहावयास मिळतात. अग्रलेख, स्फूट, वार्तापत्र, स्तंभलेखन, पुस्तक परीक्षण इ. विविध विषयातून लिखाण करत.^{२३} इ.स.१९२५ मध्ये शिरोड्याच्या 'ट्यूटोरियल इंग्लिश स्कूल'चे मुख्याध्यापक झाले. त्यावेळी त्यांना ५० रुपये पगार होता. तरीदेखील त्यांनी या शाळेच्या बांधकामास १०००/- रुपयाची देणगी दिली. प्रस्तुत संग्रहालयातील त्यांच्या हस्ताक्षरातील जमाखर्च अंतर्मुखकरायला लावणारा आहे. पै-पै गोळा करून बांधलेली शाळा, सुरुची बाग, समुद्रकिनारा यांनी त्यांच्यातील सर्जक, चिंतक जागवला, समुद्र, निसर्ग, माणस, जीवन व संघर्षांनी त्यांच्यातील साहित्यिक फुलत गेला हे सारे चित्र क्रमबद्ध पद्धतीने या संग्रहालयात जिवंत केले आहे.

खांडेकरांच्या पहिल्या नाटकाची सुरुवात 'संगीत रंकाचे राज्य' या नाटकाने झाली. (१९२८) हे दुर्मिळ नाटक व त्यावर आधारीत नाटकातील रंगमंचीय प्रयोगाचे दुर्मिळ छायाचित्रे प्रदर्शित केलेली आहेत.

खांडेकरांचे कुटुंब शिरोडा, आरवलीतील घरात राहत होते. तिथे त्यांचे प्रारंभीचे साहित्य आकाराला आले. या संग्रहालयातील त्यांच्या घराची प्रतिकृती म्हणजे तो काळज जिवंत करण्यासारखे आहे. मराठीतील सुविख्यात कथाकार जयवंत दळवी यांनी 'परममित्र' या आपल्या आठवणीत 'भाऊसाहेब व भाऊराव' या लेखात खांडेकरांच्या घराचे वर्णन केलेले आहे. ते असे, "दर्शनी पडवी स्वच्छ सारवलेली असे. त्यावर पसरलेली एक गादी, दोन तक्के भिंतीला टेकलेले, शेजारी एक कापडाची आरामखुर्ची, खुंटीला एक कंदील, कोपऱ्यात पाच-सहा फूट लांबीची काठी, गादीच्या बाजूला वीतभर उंचीची तिवई तिच्यावर कायम एक चिमणी, शेजारी दोन वीत लांबी रुंदीचे उतरते बैठे मेज, ते मेज मांडीवर ओढून भाऊ गादीवर बसून काहीतरी लिहित किंवा वाचत बसलेले दिसत."^{२४} अशाच प्रकारची संग्रहालयातील मांडणी एक परवनी ठरावी अशी आहे. खांडेकरांचा ज्याना दीर्घकाळ सहवास लाभला ते खांडेकरांचे लेखनिक अनंत कुंभोजकर, अनेक वर्षे ते खांडेकरांच्याकडे लेखनिक म्हणून काम करत होते. कुंभोजकर आपल्या मुलाखतीत या घराचा विशेषाने उल्लेख करतात. "कोकणात भाऊ लहान घरात राहत असत आणि त्यांची

लिहिण्यची जी खोली होती ती प्रत्यक्ष या ठिकाणी उभी केलेली आहे. इतक्या रसिकतेने हे सर्व उभे करणे यात संग्रहालयाचे कल्पक मांडणीकार यांचा जिऱ्हाळा आणि भाऊसाहेबांच्या बदलचे प्रेम दिसून येते.”^{१९}

चित्रपट व्यवसायामुळे भाऊसाहेबांचे आणि कोल्हापूरचे जिऱ्हाळ्याचाचे संबंध निर्माण झाले आणि जीवनाच्या अखेरपर्यंत त्यांनी कोल्हापूराला वास्तव्य केले. ‘हंस पिक्चर्स’साठी कथा लेखन करण्यासाठी ते कोल्हापुराला स्थायिक झाले.^{२०} मास्टर विनायक (१९१०-१९४७), बाबूराव पेंढारकर (१८९६-१९६७) आणि मुंबईचे ख्यातनाम छायाचित्रकार पांडूरंग नाईक (१८९९-१९७६) यांनी ५ मार्च, १९३६ मध्ये ‘हंस पिक्चर्स’ ही चित्रपट संस्था सुरु केली होती. या संस्थेसाठी ते पटकथा लिहित. त्यामुळे खांडेकर मराठी कथाकार म्हणून मराठी वाचकांच्या मनात घर करू लागले. दिग्दर्शक मास्टर विनायक व नटश्रेष्ठ बाबूराव पेंढारकरांना सामाजिक जाणिवांचे चित्रपट काढायचे होते. त्यामुळे त्यांनी खांडेकरांना साद घातलेली होती. त्यामुळे ते ‘हंस पिक्चर्स’चे कथाकार झाले. १९३६ ते १९६० या काळात त्यांनी २४ पटकथा लिहिल्या. यामध्ये १३ मराठीत होत्या, १९३६ मध्ये पहिली पटकथा ‘छाया’ लिहिली. त्यानंतर ‘ज्वाला’ (१९३८), ‘देवता’ (१९३९), ‘संगम’ (१९४१), ‘अमृत’ (१९४१), ‘तुझाच’ (१९४२), ‘सरकारी पाहुणा’ (१९४२), ‘सोनेरी सावल्या’ (१९५३), ‘अंतरीचा दिवा’ (१९६०), ‘माणसाला पंख असतात’ इत्यादीचा यात समावेश होता. तर हिंदीमध्ये १० पटकथा होत्या. यामध्ये छाया, ज्वाला, संगम, अमृत या मराठीतील पटकथा हिंदीत केल्या. तर ‘सुभद्रा’, (१९७६), ‘बडी माँ’, (१९४७), ‘मंदिर’ (१९५२), ‘दानापानी’ (१९५३) या नवीन होत्या. तेलगुमध्ये त्यांनी १९४० मध्ये ‘धर्मपत्नी’ नावाची पटकथा लिहिली. या कथानकावर आधारीत चित्रपटातील अतिशय दुर्मिळ छायाचित्रे प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित केलेली आहेत. याशिवाय विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात चित्रपटाचे तिकिट काडले की, त्याबरोबर त्या चित्रपटाची पटकथा, संवाद, गाणी यांची सचित्र पुस्तिका मिळायची. खांडेकरांच्या चित्रपटाच्या सर्व रंगीत पुस्तिका हे या संग्रहालयाचे एक वैशिष्ट्य

आहे. या पुस्तिका सिने संग्राहक शशिकांत किणीकरांनी या संग्रहास भेट दिल्या आहेत. साहित्यसंमेलने, चर्चासत्रे, सत्कार समारंभ, समकालीनांची संगत, विविध सांस्कृतिक समारंभाचे पाहुणे, त्यांचे कुटुंबीय या सर्वात रमणारे, हरवणारे खांडेकर शोधणे सहज करणारी अनेक दुर्मिळ छायाचित्रे त्या काळाची आठवण करून देतात. त्याचबरोबर सुदीर्घ आणि संजीवक साहित्य सेवेची नोंद घेऊन भारत सरकारने इ.स. १९६८ मध्ये 'पद्मभूषण' सन्मानाने गौरविलेले मूळ पद्मभूषण, इ.स. १९७४ मध्ये सर्वश्रेष्ठ भारतीय साहित्यासाठी दिला जाणारा 'ज्ञानपीठ पुरस्कार' मिळाला. त्या ज्ञानपीठ पुरस्काराची प्रतिकृती, शिवाजी विद्यापीठाने त्यांना इ.स. १९७४ मध्ये दिलेली डी.लिट.(Doctor of Letters) ही सन्माननीय पदवी, आपणास या संग्रहालयात पहावयास मिळते. खांडेकरांच्या हस्ताक्षरातील 'अश्रू' ही मूळ कादंबरी, पत्रे, वृत्तपत्रे, टिपण वही, लेखन प्रक्रिया समजावणारी कागदपत्रे हे पाहून आपणास एक प्रतिभावंत साहित्यिक कसे घडतात, कसे लिहितात याची प्रचिती आल्याशिवाय राहत नाही.

खांडेकरांच्या समग्र साहित्य कृतीचा संग्रह पहायला मिळणे म्हणजे साहित्यप्रेमीना लाभणारी अपूर्व पर्वनीच आहे. प्रस्तुत संग्रहात त्यांची सर्व पुस्तके पहायला मिळतात. खांडेकरांनी आयुष्यभर सुमारे १५० साहित्यकृतीची निर्मिती केली. त्यांनी केवळ मराठीतच आपले लिखाण ठेवले नाही तर हिंदी, तमिळ, गुजराथी, कन्नड, मल्याळम, सिंधी इत्यादी भाषेमध्ये १०० ग्रंथ अनुवादीत केले. याचप्रमाणे रशियन व इंग्रजीमध्ये देखील त्यांची पुस्तके अनुवादीत झाली आहेत. ही सर्व पुस्तके संग्रहालयात प्रदर्शित केली आहेत. यामध्ये, हृदयाची हाक, (१९३०), कांचनमृग, (१९३१), दोन ध्रुव, (१९३४), उल्का, (१९३४), दोन मने, (१९३८), हिरवा चाफा, (१९३८), रिकामा देव्हारा, (१९३९), सुखाचा शोध, (१९३९), पांढरे ढंग, (१९३९), पहिले प्रेम, (१९४०), जळलेला मोहर, (१९४१), क्रोचवध, (१९४२), अश्रू, (१९५४), ययाति, (१९५९), अमृतवेल, (१९६७), सोनेरी स्वप्ने-भंगलेली, (१९७७), नवी स्त्री (२००१) इत्यादी कादंबऱ्यांचा यात समावेश आहे. नवमालिका, (१९२९), दत्तक व इतर गोष्टी, (१९३४), जीवनकला,

(१९३४), उन पाऊस, (१९३४), दवर्बिंदू, (१९३५), विद्युत प्रकाश, (१९३७), नवचंद्रिका, (१९३७), अबोली, (१९३८), पूजन, (१९३८), फुले आणि दगड, (१९३८), नवा प्रातःकाल, (१९३९), समाधीवरील फुले, (१९३९), पाकळ्या, (१९३९), पहिली लाट, (१९४०), स्त्री आणि पुरुष, (१९४४), पहिला वहिला, (१९४४), कालची स्वप्ने, (१९४४), आजची स्वप्ने, (१९४४), चंदेरी स्वप्ने, (१९४७), सांजवात, (१९४२), अश्रू आणि हास्य, (१९४५), हस्ताचा पाऊस, (१९४९), प्रतीचा गोड, (१९५२), प्रसाद, (१९५७), मूरली, (१९६०), पाषाण पूजा, (१९६०), उःशाप, (१९६४), ढगाआडच चांदण, (१९७२), अस्थी, (१९७६), मध्यरात्र, (१९७६), सुर्यास्त, (१९७६), यज्ञकुंड, (१९७८), मृगजळातले कमळ व इतर कथा, (१९७९), स्वप्न आणि सत्य, (२००२), विकसन, (२००२), सरत्यासरी, (२००३), भाऊबीज, (२००३) इत्यादी कथांचा संग्रहदेखील पहायला मिळतो, तर कलिका, (१९४३), मृगजळातील कथा, (१९४२), वनदेवता, (१९६०) इत्यादी रूपककथांचा संग्रह आहे. अनुवादीत केलेल्या रूपककथामध्ये खालील जिब्रानची 'सुवर्ण कण', (१९४४), 'वेचलेली फुले' तर रवींद्रनाथ टागोरांची 'सोनेरी सावल्या', (१९४२) यांचा समावेश आहे. खांडेकरांनी दोन कविता संग्रह लिहिले. यामध्ये वि.स. खांडेकरांची चित्रगीते, (१९९८) व वि.स. खांडेकरांच्या कविता, (१९९९) इ.स. १९६१ मध्ये 'ते दिवस ती माणसे' हे व्यक्तिचित्र लिहिले. 'संगीत रंकाचे राज्य', 'पंचम', 'दीपगृह' ही नाटके लिहिली. 'आगरकर : व्यक्ती व कार्य' हे चरित्र तर 'गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय', (१९३२) 'वा.म. जोशी : व्यक्ती आणि विचार', (१९४२) 'आगरकर : व्यक्ती आणि विचार', (१९४९) 'केशवसुत : काव्य आणि कवी', (१९५६) इत्यादी पुस्तके लिहिली. याशिवाय त्यांनी अनेक काव्य, निबंध, लघुनिबंध, गौरवग्रंथ, मासिक नाट्य समीक्षा कथासंग्रह, साप्ताहिक यांचे संपादन केले. अशा या सुविख्यात साहित्यिकांचे समग्र जीवन व साहित्य आपणास या संग्रहालयातून पहायला मिळते. संपूर्ण खांडेकर आपणास या संग्रहालयाच्या माध्यमातून समजतात.

या संग्रहालयाचे आणखी एक वैशिष्ट्ये आहे ते हा मराठी लेखन पुन्हा सर्वांगाने जिवंत करण्याचा. या ठिकाणी खांडेकरांची उपलब्ध सर्व भाषणे त्याच्याच आवाजात ऐकण्यास मिळतात. पुणे आकाशवाणीने त्यांच्या ऐतिहासिक व दुर्मिळ भाषणाच्या ध्वनिफिती संग्रहालयास उपलब्ध करून दिल्या आहेत व राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालय खांडेकरांचे चित्रपट, 'पोस्टर्स' उपलब्ध करून देणार आहेत. हे सर्व प्रेक्षकांना दाखविण्याची सोय करण्यात येणार आहे. दृक्श्राव्य माध्यमातून एक साहित्यिक प्रेक्षकांना पाहायला मिळणे हा शिवाजी विद्यापीठाचा देशातील पहिलाच उपक्रम ठरेल.

या संग्रहालयाविषयी राजाराम अनंत कुंभोजकर (बेळगाव) नमूद करतात की,

“संग्रहालय अतिशय उत्तम केलेले आहे. भाऊसाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व उत्तम तऱ्हेने प्रेक्षक रसिकाना समजावे म्हणून भाऊसाहेबांची पुस्तके, त्यांनी मित्राना लिहिलेली पत्रे, त्यांच्या चित्रपट पुस्तिका, त्यांच्या पुस्तकांची मृखपृष्ठे हे सर्व काळजीने त्या ठिकाणी मांडण्यात आले आहे. भाऊसाहेबांचे अनेक फोटोतून दर्शन घडते. कोकणात भाऊ लहान घरात राहत होते आणि त्यांची लिहिण्याची जी खोली होती ती प्रत्यक्ष त्या ठिकाणी उभी केलेली आहे. इतक्या रसिकतेने हे सर्व उभे करणे यात संग्रहालयाचे कल्पक मांडणीकार यांचा जिवाळा आणि भाऊसाहेबांबद्दलचे प्रेम हे दिसून येते. कोल्हापूरात असलेल्या आणि बाहेरून येणाऱ्या भाऊसाहेबांच्या चाहत्यांनी हे संग्रहालय एकदातरी पाहणे महत्त्वाचे आहे. त्यांना ते आवडेल, एकदा पाहून समाधान होत नाही. हे या संग्रहालयाचे वैशिष्ट्य आहे. भाऊसाहेबांनी त्यांच्या समकालीन लिहिलेली पत्रे जमा करण्याचा प्रयत्न करावा, त्यांचा मित्र परिवार मोठा होता. त्यांनी ज्या चित्रपटांना कथा लिहिल्या त्यांच्या चित्रफिती जर संग्रहालयाने जमवल्या तर अती उत्तम होईल.”

वि.स. खांडेकरांचे पुत्र अविनाश विष्णु खांडेकर या संग्रहालयाविषयी आपल्या भावना व्यक्त करताना मुलाखतीत म्हणतात, “भाऊंचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य नविन पिढीला समजावे यासाठी विद्यापीठाने निर्माण केलेले संग्रहालय अतिशय उत्तम व कल्पकतेने केले आहे. भाऊंचे जीवन व कार्य नविन पिढीतील साहित्यिकांना प्रेरणा देणारे आहे. मात्र

हल्लीचे तरुण मुले व साहित्यिक तितक्या सखोलतेने समाजाचा व पूर्वीच्या साहित्यिकांचा अभ्यास करत नाहीत. पूर्वी नाटककाराना देखील साहित्यिकच म्हणत. मात्र आता तसे नाही. संग्रहालयाचे संचालक प्राचार्य सुनित कुमार लवटे यांना भाऊंचा काही काळ सहवास लाभला. त्यामुळे त्यांनी हे संग्रहालय आत्मचिंतेने व परिश्रमाने निर्माण केले आहे. महाराष्ट्रातील एखाद्या साहित्यिकाचे एवढे मोठे संग्रहालय मी तरी पाहिले नाही. त्यामुळे ते पहिलेच असावे. संग्रहालयाचा फायदा अनेक विद्यार्थ्यांना, रसिक प्रेक्षकांना, चाहत्यांना व्हावा यासाठी प्रशासनाने त्याची योग्य माहिती प्रसिद्ध करावी. विद्यापीठ परिसर फारच मोठा आहे. संग्रहालयाचे मार्गदर्शक फलक (बोर्ड) लावले तर अधिक उत्तम होईल.”

निष्कर्ष :

महाराष्ट्राचा इतिहास व संस्कृती, मराठी भाषा व साहित्य यांच्या अभ्यासाला व विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टिकोणातून शिवाजी विद्यापीठात संग्रहालय स्थापण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. याच पार्श्वभूमीवर स्थापन केलेले वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय हा विद्यापीठ पातळीवरील एक अभिनव प्रयोग आहे. भारतीय साहित्यातील सर्व उत्कृष्ट साहित्यासाठीचे ‘ज्ञानपीठ पुरस्कार’ प्राप्त होणारे वि.स. खांडेकर पहिले मराठी साहित्यिक होते. याशिवाय विद्यापीठ स्थापनेपासून खांडेकर व विद्यापीठाचे जवळचे ऋणानुबंध निर्माण झालेले होते. त्यामुळे त्यांच्या एकूणच मराठीतील साहित्यसेवेची व त्यांच्या जीवन कार्याची नवीन पिढीतील विद्यार्थ्यांना साहित्यिकांना, प्रेक्षकांना व खांडेकरप्रेमीना त्यांचे समग्र जीवनदर्शन घडविण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेले एका मराठी साहित्यिकाचे पहिले स्मृती संग्रहालय आहे. खांडेकरांच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगावर व घटनावर दृश्य स्वरूपात प्रकाश टाकण्यास मदत होते. विद्यापीठात येणाऱ्या व्यक्ती व संग्रहालयास भेट देणाऱ्या पर्यटकांत तफावत आहे. कारण विद्यापीठ परिसर मोठा आहे. परिसरात याचे मार्गदर्शक फलक नसल्या कारणाने ते माहित होत नाही. त्यामुळे विद्यापीठ प्रशासनाने या गोष्टीकडे लक्ष देणे जरूरी आहे. केंद्र सरकारच्या किंवा महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व व संग्रहालये विभागाने या संग्रहालयास आपल्या सूचीत

सामील करून हे 'राष्ट्रीय वरदान' म्हणून घोषित करावे असे संग्रहालयाचे संचालक डॉ. सुनिलकुमार लवटे म्हणतात. जर असे झाल्यास महाराष्ट्राचा व त्याअन्वये देशाचा सांस्कृतिक व साहित्यिक ठेवा जतन होण्यास मदत होईल व नव्या पिढीतील नव साहित्यिकांना हे एक प्रेरणास्त्रोत ठरेल यात शंका नाही.

संदर्भ सूची व तळटीपा

- १) शाहू लोक जीवन म्युझियम प्रकल्प अहवाल, (अप्रकाशित) खर्डेकर ग्रंथालय.
- २) कित्ता.
- ३) डॉ. लवटे सुनिलकुमार, वि.स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय, लेले विजय, (संपा.) किल्लोस्कर, पुणे, २००५, पृ. ११-१२.
- ४) कित्ता, पृ. १२.
- ५) भारतीय ज्ञानपीठ शोध व सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, दिल्ली (स्थापना १९४४) यांच्यामार्फत इ.स. १९६५ पासून ज्ञानपीठ पुरस्कार दिला जातो. भारतीय भाषेत निर्माण झालेल्या सर्व उत्कृष्ट साहित्याला दिला जाणारा भारतातील सर्वात प्रसिद्ध पुरस्कार आहे. यामध्ये अडीच लाख रुपये रोख रक्कम, स्मृती चिन्ह व मानपत्र दिले जाते. (ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते साहित्यकार, पृ. १४-२०)
- ६) जैन वीरेन्द्र, (संपा.) ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते साहित्यकार, नवी दिल्ली, १९९८, पृ. ९०.
- ७) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ८) डॉ. लवटे सुनिलकुमार, उपरोक्त, पृ. १२.
- ९) कित्ता, पृ. १२.
- १०) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ११) कित्ता,
- १२) कुपेकर नारायण, महाराष्ट्र शारदेच्या मंदिरातील नंदादीप, पाटील भि. ज्ञा. (संपा.) कोल्हापूरची मोठी माणस, कोल्हापूर, पृ. ५६.
- १३) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १४) वि.स. खांडेकर स्मृतीसंग्रहालय एक दृष्टिक्षेप, (माहिती पुस्तिका) पृ. २.
- १५) कित्ता, पृ. २-३.
- १६) डॉ. लवटे सुनिलकुमार, उपरोक्त, पृ. १३.
- १७) कुपेकर नारायण, उपरोक्त, पृ. ५६.
- १८) डॉ. लवटे सुनिलकुमार, उपरोक्त, पृ. १४.
- १९) अनंत कुंभोजकर यांची मुलाखत.
- २०) कुपेकर नारायण, उपरोक्त, पृ. ५७.
